

Adlerová Magdaléna

Életrajz

Adler néni egy panellakásban él az unokájával és lányával Galántán, élete alkonyán a legnagyobb örömet a Harry nevű pudlikutyájuk okozza neki. Nyíltan válaszolt a feltett kérdésekre, bár visszaemlékezései során gyakran könnybe lábadt a szeme. A mai napig is aktívan részt vesz a zsidó hitközség által szervezett rendezvényeken. Amennyiben az egészsége megengedi, eljárogat az imaházba.

A dédszüleim az édesapám után Pribetáról [A Komárom vm. udvardi járásában található Perbete nagyközség Trianont követően került Csehszlovákiához. – A szerk.] származtak. Az apukám szüleiről, Fleischmann Fülöpről és Fleischmann Fülöpnéről sem tudok sokat mesélni, mivel az apukám szülőfaluja, Perbete messze volt Galántától. A perbetei nagyszülők gazdálkodtak, földeken dolgoztak. Lovakkal, marhákkal is kereskedtek. Biztosan jó anyagi körülmények között élhettek, mert az apukámat Bécsben taníttatták. Az apukám elbeszéléséből tudom, hogy nagy lakásban éltek a nagyszüleim, mert sok gyerek volt a háznál. Cselédet is tartottak, mivel nagy gazdaságot vezettek [lásd: a földművelés szerepe].

Az anyai nagyszüleim, a Müllerék Alsószeliből származtak [Alsószeli – a Pozsony vm. galántai járásában lévő község Trianont követően került Csehszlovákiához. – A szerk.]. Vegyesáruüzletük volt, de sajnos az üzlet nevére már nem emlékszem. Nagypapám, Müller Mózes lovakat is tartott. A vele kapcsolatos emlékeim kisiskolás koromból származnak. Galántára járt be áruért, és olyankor mindig meglátogatott bennünket. A nagymamámról, Müller Mózesné szül. Gross Juliannáról nem tudok sokat mesélni, mert egy éves voltam, mikor meghalt. Nagypapám első házasságából három gyermek született, az anyuka – Berta, Júlia és egy fiú, az Ignác. Nagyanya halála után nagypapa egyedül nevelte a gyermekeket, ezért újra megnősült. A másik feleségének azt hiszem, hogy Ráchel volt a neve. Itt Galántán voltak rokonai. Ráchel különben komáromi származású volt. Itt, Galántán ismerte meg ezt a feleségét, és aztán együtt nevelték a két fiúunokát s egy lányt. A bátyja [azaz: Bertának, az anyjának a bátyja], Ignác elveszett az első világháborúban. Az özvegyen maradt házastársa szegény volt. Müller nagyapa ezért aztán elvitte Alsószelibe az idősebbik unokát, a fiatalabbik itt maradt az édesanyjánál [Ignác feleségénél], de többet volt a nagyszüleinél Alsószeliben. Júlia, a lánytestvére férjhez ment egy Weinberger nevezetű fiatalemberhez. Júlia sajnos korán meghalt, de született egy lánya, a Margit, aki a holokauszt alatt Auschwitzba került, és ott meg is halt. Margit édesapja Bécsben élt, de a kislányát nem vette magához.

Müller nagyszüleim lakására nem nagyon emlékszem. Három szobájuk régimódi bútorral volt berendezve. A háznál volt egy fiú- és egy lánycseléd is. Szomszédságukban zsidó és nem zsidó származású családok éltek vegyesen. Mindenkiel jóban voltak, nem emlékszem semmilyen konfliktusokra, sőt, a szegényeknek munkát adtak, úgy segítették őket.

Anyai nagyszüleim ortodoxok voltak. A szombatot és az ünnepeket betartották. Kóser háztartást vezettek, nem ettek disznóhúst és rendszeresen sachtoltattak [lásd: étkezési törvények]. Nagypapám az utcán öltönyt és kalapot viselt, otthon pedig sapkát hordott. A szakállát azonban borotválta. A háború alatt Ferenc József zsidó századában szolgált. Emlékszem rá, mert volt róla

egy képünk, ahol egyenruhában feszített, és csillagok voltak a vállán. Rajta volt az egész század [Lásd: zsidók a K.u.K. hadseregben. Arra vonatkozóan nem találtunk adatot, hogy létezett volna „Ferenc Józsefnek zsidó százada”, de elképzelhető, hogy különféle praktikus megfontolásokból (is) a zsidó származású katonákból az első világháború idején itt-ott létrehoztak külön egységeket (az étkezési törvények betarthatóságának vagy a vallásgyakorlás feltételeinek biztosítása céljából. – A szerk.]. Nagymamám a kornak megfelelően öltözködött, úgy, mint akkoriban volt a szokás. Gyermekeik zsidó iskolába jártak. A nagyapám, amikor másodszor is megözvegyült, akkor sokat mesélt a gyerekkoráról, mivel bejött hozzánk Galántára lakni. Az első világháborút is emlegette, de már sajnos nem emlékszem semmilyen történetre. A szüleiről nagyon keveset beszélt.

A nagyszüleim testvéreiről nem tudok mondani semmit, mert meghaltak korábban.

Az apukám, Fleischmann Gyula Pribetán (Perbetén) született 1879-ben. A család viszonylagos jólétben élt, megvolt mindenük. Sokat dolgoztak, az igaz. Apa magyar iskolába járt, a környékbeli falukban nem voltak zsidó iskolák. A szülei később Bécsbe küldték, ott tanulta ki a szódagyár működését és vezetését, azt folytatta otthon, amikor 1905-ben megnősült.

Az édesapa nagyon szerette a rendet és a fegyelmet, hasonló szellemben nevelte a gyerekeket munkára, tanulásra. Szigorú volt nagyon. Nagyok voltak már a fiúk, de nem engedte, hogy később estig kimaradjanak. Szigorúan fegyelmezett minket.

Az édesanyám, Fleischmann Gyuláné szül. Müller Berta 1883-ban látta meg a napvilágot Alsószeleiben. A falusi elemi iskolába járt. Azt hiszem, nem zsidó iskolába, mert nem volt annyi zsidó gyerek, hogy zsidó iskolát nyithattak volna. Anya Bécsben helyezkedett el, egy anyagüzletben. Kézimunkákkal is kereskedtek. Vegyesen volt ott minden. Kézimunka, méteráru, darabáru. Néha kiárusították az anyagokat. Mesélte, hogy nagyon sokat dolgoztak, de jól kerestek. A szüleim Bécsben ismerkedtek meg. Hazatértük után rögtön összeesküdtek. A lakodalmat 1905-ben Horné Salibyben [Felsőszeli] tartották, a zsinagógában [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Azt hiszem, hogy a helyi rabbi eskette meg őket. Nem nagyon szoktak erről mesélni, valahogy nem szakítottak ilyesmire időt. Otthon egymással német nyelven beszéltek, velünk, a gyerekekkel is kiskorunkban németül, később magyarul is beszéltek. A szüleim beszéltek magyarul, csak nem gyakran használták. Szlovákul is tudtak, de más nyelven nem.

A kornak megfelelően öltözködtek, egyszerűen. Nem volt olyan elegancia, mint most. Apukám öltönyben járt és kalapban. Kipát nem hordott. Édesanyám szerette a szép ruhát. Otthon is szép kendőt kötött. Ha kimentek a városba vagy akár az utcára, illetve a templomba, akkor feltette a szőke parókáját. Lehetett már akkor is szépen öltözködni, mert olcsón vásároltuk a ruhaneműt. Amikor már a nővéreim felnőttek, szép ruhákat varrtak nemcsak másoknak, hanem nekünk is.

Négyszobás kertes házban éltünk. Külön szobánk volt nekünk, a lányoknak, Adélnak, Irénnek, Erzsébetnek és nekem. A fiúknak, Ernőnek, Ferencnek és Dezsőnek szintén külön szobájuk volt. A szüleim egy másik szobában aludtak. Az ebédlőben étkeztünk, gyakran idegenekkel egy asztal mellett. Sok szegény kosztolt nálunk. Ha bejött hozzánk egy éhes szegény, akkor az édesanyám a szobában ültette le, úgy, mint a saját családtagját, nem pedig az udvaron. A szobák szép, faragott bútortal voltak berendezve. Fürdőszobánk nem volt. A nyári konyhában állt egy kád, télen a konyhában tisztálkodtunk. Jól befűtöttünk, és egy óriási nagy katlanban megmelegítettük a vizet. Fával és szénrel fűtöttünk. Ez a helyiség nyáron konyha és fürdőszoba is volt egyben.

Nagyon sok állatot – pulykákat, libákat, kacsákat, tyúkokat – tartottunk, édesanyám kacsákat, libákat tömött. A házunk mögött volt a kertünk. Megtermett ott a zöldség, cukorborsó, egynyáriak, egres, ribizke, gyümölcsfélések. A kerttel az édesanyám törődött. Mi, lányok is szerettünk a kertben kapálgatni. A cseléd nem nagyon szokott ott dolgoztatni.

Az édesanyám Dolné Salibyól [Alsószeli] hozott lánycselédet. Nálunk lakott, tőlünk ment férjhez. Jolánnak hívták, a családja nagyon szegény volt. Katolikus családból származott. Finom süteményeket tudott sütni. Velünk, a lányokkal aludt egy szobában. Mi is úgy dolgoztunk, mint ő. Velünk evett, aludt, úgy vettük, mint a családtagot. Asszonykorában is eljárógatott hozzánk.

Otthon magyar és szlovák könyveket olvasgattunk, a könyvtárból kölcsönöztük. Vallásos tárgyú könyveink nem voltak, kivéve természetesen az imakönyveket. Minden ünnepre volt otthon imakönyv, még ma is megvannak. A reggeli imádságra, az ebéd utáni imára, esti imára és az ünnepekre, mint a Pészah, a Ros Hasana, a Jom Kipur. Olyankor egész nap a templomban vagyunk. A Szükesz ünnepre sátort állítottunk. Mindegyik ünnepre van imakönyvünk. Főleg a téli estéken szoktunk olvasni, mert nyáron sok volt a munka, most inkább csak az újságot – a szlovák „Pravda”-t, persze magyar újságot is, az „Új Szó”-t. Sok idő nem akadt az olvasásra.

A szüleimre nem emlékszem, hogy jártak volna rendszeresen moziba vagy színházba. Bécsben gyakran megnézték a filmelőadásokat, azt tudom, de amint megszülettek a gyerekek, már nem. Gyermekkoromban néha eljártak színházba, moziba itt Galántán.

Az édesapám annak ellenére, hogy szigorúan vallásos volt, annyira nem jutott, hogy bóhernak tanult volna. Ami a vallást illeti, mindent betartott. Templomba járt, különösen, amikor már megszületett az unokája, József is. Minden reggel vagy akár este is elmentek oda. Két templom volt Galántán [Galánta a Kisalföld északi részén, az ún. Mátyusföldön fekvő város, járási székhely (1910-ben 3300 főnyi túlnyomóan magyar, csekély részben német és szlovák anyanyelvű lakossal), amely a trianoni szerződést követően Csehszlovákiához került (ekkoriban 3600 lakosa volt). 1938 és 1945 között ismét Magyarországhoz (Pozsony vm.) tartozott (lásd: első bécsi döntés). – A szerk.]. Két rabbi és két sakter is élt itt.

Édesanyám parókat hordott, kóser háztartást vezetett. Sakter járt sachtolni hozzánk. Templomba is járt, megvette a helyet magának. Sábeshkor, szombaton nem jártak az asszonyok templomba, de ünnepekkor mindig elment.

Nem ettük meg a tréflit, csak amit a sakter levágott, vagy amit otthon készített az édesanyám. Sok zsidó cukrászda is volt Galántán. Mi a Stern bácsihoz jártunk. A kenyeret szintén zsidó pékhez hordtuk. A Löwingeréknek nagy cukrászdájuk és pékségük volt, oda hordtuk a kalácsot. A kalácsot nem otthon sütöttük, mert nem voltak olyan sütők, mind ma, akkor csak fával és szénrel fűtöttünk. Elég volt, ha otthon megsütötték a libákat meg a kacsákat, ugyanis tízen-tizenketten ültünk az asztalhoz. A szüleim szombaton nem dolgoztak [lásd: szombati munkavégzés tilalma], azt megtartották, de a templomba leggyakrabban csak az édesapám járt. A fiúk nem jártak templomba, szombatonként kellett nekik kihordani a kocsmákba a szódát és a málnát. A málnát is kitöltötték az üvegekbe. Minden zsidó hagyományt és ünnepet [lásd: nagyünnepek] megtartottunk.

Purim ünnepén, pünkösdkor a bóherok színdarabot játszottak. Ez volt a besszemedresben [lásd: bét midrás]. Nőknek öltöztek, így játszottak színdarabot, nemcsak Purimra, Hanukára is.

Húsvétkor – Pészahra – külön edényt használtunk, amit egy nagy ládában tároltunk. A ládát minden évben kibéleltük tiszta papírral. A Pészah előtti napon lehoztuk. A mindennapi edényt szintén a padlásra hordtuk, egy másik nagy ládába. Pészahra csak az ünnepi edényben főzött az édesanyám. Amint lesachtolták a baromfit, abban kóserálta az anyukám. Kibelezte például a libát, az összes eret kiszedte a nyakából [lásd: kóserítés]. Aztán egy fél órára beáztatta a kizsigerelt baromfit, majd leöntötte róla a vizet. Deszkára rakta az összes húst és besózta. Újabb fél órára pihentette a húst, és újra leöntötte vízzel. Ezt a műveletet háromszor megismételte, csak aztán rakta le a jégre a hűtőbe. Galántán volt maceszsütőde is, a Buxbaum rabbi udvarával szemben. A Stern bácsi, a cukrász, ő is süttött maceszt, úgyhogy két helyen sült. Falukra is vitték. Falukon nem volt maceszsütő, csak Galántán. A maceszt az összes környékbeli faluba hordták, még Diószegre is. A Pészah szép ünnep volt. Új ruhát, új cipőt kaptunk olyankor. Mi, fiatalok örültünk. Manapság egyet gondolnak, és vesznek új ruhát. Akkoriban csak Pészahra kaptunk új cipőt meg ruhákat is. Nagyon szép volt az. Az ünnep eredetileg hét napig tartott, de a nyolcadik napot is megtartották [A diaszpórában nyolcnapos ünnep a Pészah. – A szerk.]. Akkor nem ettünk mást, csak maceszkenyeret, meg húsfélét, azt lehetett enni, de kenyeret nem. Az édesanyám maceszlisztből tortát is süttött, külön borunk is volt. Manapság Izraelből hozzák azt a bort, maceszt nálunk is lehet kapni.

Azután jöttek a más ünnepek, jött a Ros Hásáná, a pünkösd [lásd: Sávuo]. Ez kétnapos ünnep. Olyankor kidíszítettük a templomot virággal. Mi, gyerekek, örültünk, mert szerettünk járni a templomba. A halottas napon nekünk, gyerekeknek 12 éves korunkig nem kellett egész nap böjtölnünk. [Egy évben négyszer – Jom Kipurkor, Sávuo ünnepén, Pészah hetedik napján és a Szukotot lezáró Semini Aceretkor – emlékeznek meg a halottakról a zsinagógában, de itt az interjúalany feltehetően a Jom Kipurra gondol. A szerk.] Mi fél napot böjtöltünk, az idősebbek egy napot. A felnőttek egész nap a templomban voltak. Mi is elkísértük őket oda. Este aztán megvacsoráztunk. A sátoros ünnep, a szukot [Szukot] szintén nagyon szép ünnep, annak is mint gyerekek nagyon örültünk. Sátort is szoktunk építeni. Nálunk könnyű volt a sátorépítés, mert a veranda tetejéből egy darabot leszedettek, és arra mindig kukoricaszárat raktak, azzal fedték le. A sátoros ünnep hét napig tartott. Akkor volt félünnep, hét napig tartott. Két napon nem szabadott dolgozni, és a többi meg olyan félünnep volt. Az utolsó napot szintén megtartották, olyankor szintén nem dolgoztak. Szép, nagyon szép volt. A templomot is kidíszítették. A Hanukára nyolc napon keresztül sorjában meggyújtottunk nyolc gyertyát, a kilencediket, amivel gyújtogattuk a gyertyákat, mindig eloltottuk.

Az édesanyám sok libát, kacsát vágatott. A sakter eljött hozzánk, nálunk vágta le a borjút. Legtöbbször húst, krumplit, tésztaféleségeket fogyasztottunk. Anya gyakran süttött szombaton barheszt és halat főzött. Diós halat is készített [A halszeleteket zöldséggel (vöröshagyma, petrezselyemgyökér, sárgarépa) puhára főzik, majd kevés liszttel összekevert tejföllel darált dióval vegyítene, és ezzel a szósszal leöntik, és kissé megsütik a halat. Másik változatában a habarék vízből, fokhagymából, darált mandulából és dióból állt. – A szerk.]. A bóherok is, akik szegények voltak, gyakorta étkeztek nálunk, az édesanyám meghívta őket vacsorára. Minden zsidó család meghívta ezeket a szegény bóherokat péntek estére, szombatra ebédre. Szombaton ebédre sóletet ettünk – a sólet babbal készül, hasonló, mint a bableves, de édesanyám mindig beletette a darált hússal töltött libanyakat, amit elkötött. A liba hátsó fertályát is beletette, azt különösen szerettem. Én voltam a legfiatalabb, nekem is kellett segítenem, amikor a pékhez vittük a sóletet. Mindig két

nagy fazékkal vittünk. Nem volt rossz élet, mert ennivaló bőven volt, és aki akart dolgozni, az dolgozhatott és keresett is.

Csak azt ettük, amit a sakter vágott le. Olyan vágóhíd is volt, ahol csak kósert vágtak, kóser marhákat. Ott vásárolt az édesanyám. Leggyakrabban marhahúst vett levesnek vagy májat, de a többi húsféleség nálunk mind baromfi volt. Minden héten szerdán vagy csütörtökön levágatott 4-5 libát, kacsát, csibét, már amikor megnőttek. Ami jött. Kóser volt minden, disznóhúst nem ettünk soha. A tejes napokat is megtartottuk. Egy évben hat tejes nap van. [Tisá Beáv előtt van az úgynevezett nájn tég, amikor csak tejes ételeket lehet enni. – A szerk.] Olyankor nem ehettünk zsírosat, ezért anya csak tejjel főzött. Túró, vaj is volt nálunk. Csak tejeset, zsírosat nem főzött. Tejes ételre zsíros ételt hat óra után lehetett fogyasztani, és fordítva [lásd: Húsos étel – tejes étel].

Az édesapám idősebb korában már nem dolgozott, csak dirigált. Eljárt a zsinagógába. A Buxbaum templomban naponta imádkoztak, mert ott voltak a bóherok. A Seidl templomban nem imádkoztak mindennap. Ott csak hetente háromszor-négyszer imádkoztak, mert nem jöttek össze az emberek. Az édesapám minden pénteken eljárt a mikvébe.

Az asszonyok nem jártak a zsinagógába. Ők csak ünnepnapokon mentek el oda. Az édesanyám többször is eljárt a mikvébe, együtt a többi asszonyokkal, akár pénteken vagy hétköznapi is.

A szombat már pénteken este kezdődött. Körbehordtak egy táblát, fel volt rá írva, hogy mikor kell gyertyát gyújtani, és mikor kell templomba menni. Akkoriban zsidó újság is volt, beleírták azt is. Azt hiszem, úgy hívták, hogy „Ros Chódes”. A hitközségtől kaptunk egy táblázatot egész hónapra, nem, egész évre, hogy melyik hónapban mikor kell gyertyát gyújtani. Télvíz idején hamarabb kell meggyújtani. Nyáron péntek este gyújtunk gyertyát hét órakor, fél nyolckor, most már hat előtt. A nagyobb fiúk általában kihordták szombatra az árut, a szódát, málnát. Szombaton nem szoktak dolgozni, pihentek, de előfordult, hogy mégis ki kellett menniük az áruval.

Anya a bárheszt már pénteken kelesztette. A zsidó pékek megfonták, megsütötték, nagyon szépen. Sok bárheszt sütött, kicsit-nagyot, sokat kellett, mert sokan voltunk.

Miután apa visszatért a mikvéből, elment a templomba. Az édesanyám közben meggyújtotta a gyertyákat. Apa hazajött, leültünk az asztalhoz. Édesapa pohárba töltötte a bort, imádkozott, és fölívta a bárheszt. Mindenkinek adott egy darabot, és elmondtuk az imát, a bróché [lásd: áldások], és aztán megvacsoráztunk.

A szüleim nem avatkoztak semmi politikába. Őket csak a család és a munka érdekelte. Az édesapám nem lépett be semmilyen szervezetbe, a bátyáim sem.

Az édesapa harcolt a[z első] világháborúban, azt tudom, hogy kint volt. Azalatt az édesanyám vezette a szódagyárat a legidősebb bátyámmal. Talán nyolc éves lehetett a bátyám. Nem emlékszem arra, mert még nem éltem. Apa gyakran szokott mesélni a háborúról, a katonapajtasai is a környéken éltek. Vasárnap délután összeültek, beszélgettek és szivaroztak, de a füsttől nem lehetett velük bent maradni egy helyiségben. Ott aztán beszélgettek a háborúról. A fronton, az orosz fronton teljesített katonai szolgálatot.

Voltak zsidó és nem zsidó szomszédaink is. Nagyon jó viszonyban voltunk. A vendéglős tőlünk vitte az árut, a szódát és a málnát. Az egyik szomszéd festő volt. Mindegyikkel jóban voltunk. Úgy a

szegénnyel, mint a tehetősebbekkel. Én nem zsidó lányokkal is barátkoztam.

Szüleim, hát arra annyira nem emlékszem, hogy barátkoztak volna valakivel. Mindenkivel jóban voltak. A templomban hárman-négyen ültek együtt egy padban, úgy, ahogy a templomban szokás. Az édesapám zsidó vendéglőbe járt, az Ehrnwald kocsmába. Oda beültek ezek az idős emberek, megittak egy pohár stamperlit és beszélgettek. A bátyáim és a többi fiatalember szintén oda jártak, kártyázni szoktak. A nők nem jártak el oda, csak a férfiak. Az anyukám legtöbbször csak otthon tartózkodott. Az édesapa ismerősei között egyaránt voltak zsidók és nem zsidók is. Nem számított náluk a vallás. Vendéglőben a zsidókkal szórakozott, hozzánk pedig bejártak a bajtársai.

Édesapámék fiatalabb korukban eljárógattak a pöstyéni fürdőbe is [lásd: Fürdő és üdülőhelyek az Osztrák-Magyar Monarchiában], de amint idősebbek lettek, már nem. Az édesanyám epebeteg volt. Akkoriban ilyesmi betegségeket nem gyógykezelték, hagyták, hogy szenvedjen az ember.

Anyukám testvéreiről nem tudok semmit. A bátyja elesett az első világháborúban. A húga Bécsbe ment férjhez, ő is korán meghalt.

Az apukámék sokan voltak testvérek. Apa akkor látogatta meg őket, amikor kiment a perbetei temetőbe. Olyankor jöttek össze a testvérei is. Én nem jártam vele Perbetére. A szüleim bennünket, gyerekeket nem vittek magukkal, mert akkoriban csak lovas kocsival utazhattunk. A szünidő alatt is inkább a nagyobb gyerekekkel utaztak. Hozzánk itt-ott bejöttek a rokonok, meglátogattak, majd elmentek. Szorosabb kapcsolat nem alakult ki, valahogy nem értek rá. Mindenki annyit dolgozott, hogy megélhessen, és sok gyerek volt mindenhol. Nem nagyon ismertem őket.

Az édesanyám a saját rokonaival fenntartotta a kapcsolatot, ők közel laktak hozzánk. Az egyik unokatestvére nem messze tőlünk, Szentpéteren [Valószínűleg a Nyitra vm. galgóczi járásában lévő Vágszentpéterről (Svätý Peter pri Váhu) van szó, amely az első bécsi döntéssel nem került vissza Magyarországhoz. – A szerk.] élt a családjával. Svätý Peter Szlovákiában maradt akkor is, amikor mi magyarok lettünk. A bácsi a feleségével és a lányával gyakran meglátogatott minket. Az édesanyám ugyan nem ment el hozzájuk, de ők gyakran eljártak hozzánk. Nagyon szépen kézimunkáztak, saját üzletük is volt, ahol színes, hímzett, összehúzzható blúzokat is árultak. A kézimunkát asszonyok végezték, akik bedolgoztak nekik. Nekünk is hoztak ajándékba mindenféle színű blúzokat, valóban szépek voltak. Hodyban is laktak rokonok [Hódi – kisközség Pozsony vm.-ben. – A szerk.]. Hody 3 kilométerre van Galántától, ott is éltek anya unokatestvérei. A bácsikra is emlékszem. Az egyik, a Gross nevezetű intéző volt. Az édesanyám is Gross lány volt. A többi testvérrel is tartottuk a rokonságot.

Gyermekkoromban Galántán körülbelül háromszáz zsidó család élhetett [Az 1941-es népszámlálás szerint Galántán 1216 főnyi zsidó lakosság élt, a város népességének 23,9%-a. – A szerk.]. Nagyon szépen éltünk, mert jóban voltunk a szomszédokkal és senki sem bántotta egymást. Az emberek szépen öltözködtek, eljártak táncolni és szórakozni.

Galántán két ortodox hitközség jött létre, két sakter közül lehetett választani. Az egyiket Vogelnek hívták. A másik sakter pedig a Seidl rabbi fia volt. Mindegyik templomban kántor is működött, a Vogelhez jártak a fiatalabbak, a másik kántor, azt hiszem, a Buxbaumnak volt a fia. A Buxbaum rabbi nagyon híres volt. Nagyon sok bóher tanult itt, a Beszemedresben [bét midrás]. Az egy óriási

épület volt, mivel Galántán nagyon sok bóher tanult. Azt hiszem Londonból is voltak, több helyről. A bóherok számára volt egy kifőzde is.

A mikve a templom közelében állott. Csak az idősebbek látogatták. Ünnepeken is jártak. Az esküvő előtt kötelező volt ott a látogatás. Én is akkor voltam ott. Különben nem jártak oda el a fiatalok, csak a szülők. Az édesanyám hetente minden péntek délután elment oda, az édesapám is, ha volt rá ideje, mert nagyon el voltak foglalta. Általában el-elmentek oda.

A zsidó gyerekek Galántán zsidó iskolába jártak. Itt volt a templom előtt, ott, ahol a műemlék látható [a holokauszt-émlékmű]. Öt osztályt nyitottak. Onnan a polgáriba [lásd: polgári iskola] lehetett átmenni, ahol már vegyesen voltunk, zsidók és nem zsidók. Legtöbben a szlovák falukból, Nyebojszáról, Hódíróról és Diószegről jártak be ide, már akik a szlovákba akartak járni. Galántán szlovák iskola és magyar tannyelvű iskola is létezett. Nekünk nem volt kétnyelvű iskolánk. Ha magyar iskolába adtak, akkor az katolikus iskola volt. A polgári nem volt kötelező.

Galántán a zsidók üzleteltek. Rengeteg üzlet, nagy raktárok voltak. Kereskedtek is. Igazán jellemző zsidó foglalkozásról Galántán nem beszélhetünk, mindenkinek megvolt a saját üzlete. Szakemberek és mesteremberek is éltek itt szép számmal, például bádigosok, de több volt az üzletember.

A városban volt folyóvíz. Artézi kút is működött bent a városban. Otthon mindenki a saját kútjáról hordta a vizet. Nekünk is volt saját kutunk, villanyunk is. Télen szénnel és fával fűtöttünk. A mellékutak földesek voltak, csak bent a városban kövezték ki az közutakat. Mi a házunk elé járdát csináltattunk. Galántán lovas kocsikkal közlekedtek. Csak néhány kereskedő szállította az árut teherautón. Személyautó is akadt egypár, a Deák Ferencnek, a Kalischéknak, nekik volt. Legtöbben fiákerrel közlekedtek, ha valahova akartak utazni. Galántán a piacon élénk kereskedelem folyt. A katolikus templom és a valahai bank között volt a piac, ahol gyümölcsöt, zöldséget és baromfit árultak. Az édesanyám járt el oda leginkább, én az iskolában ültem. A nagyobb bevásárlásnál a szomszédasszony vagy a lánycelédek segítettek. Anya baromfit szokott vásárolni, zöldséget nem nagyon, mert volt kertünk, és faluról is elláttak az ismerősök. Halat a galántai állomáshoz közel, egy üzletben rendeltük. Az üzletest Deák Ferencnek hívták.

Vásárokra nem jártam, csak az édesapám és a bátyáim, ők jártak oda eladni és vásárolni is, főleg állatokat. Leginkább eladásra vitték oda az állatokat. A legidősebb bátyám Kadányban volt katona. Csehországba járt állatokért, szarvasmarháért, azokat aztán elvitte a vásárra eladni. A legidősebb nővérem naponta húsz tehenet is kifejt. Először mindig kifejtte a tejet, aztán adták el a teheneket.

Gyerekkoromban egyáltalán nem találkoztunk antiszemitizmussal. Mi, gyerekek, jóban voltunk mindenkivel. Mifelénk nagyon sok szegény ember lakott. Megvoltunk mindegyikkel, kisegítették egymást. Azt hiszem, hogy a zsidóság mindig segítette az embereket. Az édesanyám, mivel nálunk sok tej volt, túrót, vaját, tejfölt is készített. Ha valamelyik megszorult, az édesanyám adott nekik belőle. Viszonzásul aztán ledolgozták aratáskor vagy a kapáláskor. Kenyeret nem adott, mert mi is a pékhez vittük a kenyértésztát. Én cipeltem a hátamon, mivel én voltam a legfiatalabb, nekem kellett anyának segíteni. A többiek, a nővéreim már dolgoztak. Én iskolába jártam. Ha az édesanyámnak segítségre volt szüksége, bárki önzetlenül eljött. Bár ma is olyan világ volna, mint akkor!

Nem emlékszem semmilyen katonai felvonulásokra vagy bármilyen hazafias megnyilvánulásokra. A háború előtt, a régi Csehszlovákia alatt is voltak kommunista fölvonulások. Május elsején nem engedték meg, hogy kimenjünk, mert olyankor a kommunista párt tagjai vonultak fel. A szüleim nem voltak párttagok. Egyáltalán senkit sem bántottak. Nagyobb politikai események itt nem voltak, csak 1940-ben, amikor előtérbe került a Hitler. Azelőtt nem.

Galántán születtem 1924. május 28-án, a [mai] Billa üzlettel szemben lévő házban. Annak ellenére, hogy az iskola mellett volt a zsidó óvoda, engem nem adtak be oda. Mire én elkezdtem járni az iskolába, addigra már meg is szűnt. Dadám nem volt, a cseléd lány vigyázott rám. A házunkhoz nagy udvar is tartozott. Kicsi koromban ott játszottam a szomszéd gyerekekkel. Galánta közepén volt egy nagy földmélyedés. A mai Billával szemben van egy utca, amelyik a kórházhoz vezet. Ott mind-mind üres telek volt. A mélyedés egyik részét szemétdombnak használták, a másikon meg szőlőt termesztettek. Mi ott babáztunk nyáron, télen meg szánkóztunk. A süllyedésből később strand lett. Nem úgy éltünk, mint a mai gyerekek, hogy annyi a labda meg a bicikli. Nem volt akkor nekünk se biciklink, meg semmink, mégis el tudtunk játszani. Az édesapám trenderlit [lásd: denderli] faragott söprűnyélből, és aztán héber betűkkel körülírta. Azt megforgattuk. A tét mogyoró volt.

Öt évig jártam zsidó iskolába, ide, Galántára. Az iskola a templom mellett állott. Buxbaum rabbi legfiatalabb lánya, Miriam volt a barátnőm. A polgáriban szlovák nyelven tanultunk. Kedvenc tantárgyaim... nem mondhatnám, muszáj volt, hogy mindegyik kedvenc legyen. Olvasni nagyon szerettem. A tanári karban vegyesen voltak férfiak is, nők is, jók is, de akadtak túl szigorúak is. A számtantanár különösen szigorú volt. A Vörös tanár úr, aki a számtant tanította, mindig ütött bennünket. Az arca is vörös színű volt, meg a neve is. A pálcájával ha kellett, ha nem, mindig a vállunkra ütött, és az nagyon fájt. Beszélgetni és nevetni sem volt szabad. Nagyon szigorú volt. Voltak jó tanítóink is. Legjobban a hittant szerettem. A Seidl rabbi lánya tanította, a Malkele. Sajnos nem fejeztem be a polgárit, ugyanis 1938-ban bejöttek a magyarok [lásd: első bécsi döntés]. Megszállták ezt a részt, és a szlovák iskolák megszűntek. Ezért a harmadik polgárit nem fejezhettem be, csak a 2. osztályt, mert nem akartam magyar iskolába járni. Magyarul nem tudtam sem írni, sem olvasni.

A polgáriban nem tapasztaltam antiszemita megnyilvánulásokat. Galántáról kevesen jártunk, a legtöbb osztálytársam falusi volt. Nyebojszából, Hodyból, Gányról jártak ezek a szlovák lányok. Leginkább zsidó lányok jártak szlovák polgáriba, mert itt fizetni kellett. A könyveket és az irkákat is meg kellett venni. A közelben állt a katolikus kápolna, ahol a park van. A kápolnát a kommunisták alatt lerombolták. Oda beültünk mi, galántaiak, és megvártuk a többieket, akik gyalog jöttek Nyebojszáról, Hodyról, Gányról. Mindig megvártuk őket. Még a mai napig is, akik még életben vannak, fölkeresnek. Bejönnek ide. Igaz, már régen találkoztam velük. Nem volt akkor antiszemitizmus, legalábbis nem éreztük. Különórákra, nyelvórákra, zeneórákra nem jártam. Otthon sokat kellett segíteni. Magyar, illetve szlovák nyelven kívül németül is tudok. Németóra volt a polgáriban és az iskolában is. Már sokat elfelejtettem, mert nem beszélünk.

Felnőtt fejjel kalap- és sapkakészítést tanultam, úgynevezett „modiszkának“ készültem egy idős zsidó néni mellett Galántán. A nénit Schultz Jitkának hívták, Schultz néninek, vagy főnöknőnek szólítottuk. Nagyon szépen dolgozott. Saját üzlete volt, esküvőkre készített fejdíszeket, fátylakat, nagyon sokan rendelték tőle, kalapot, sapkát. Amikor visszatértem a lágerből, már nem folytattam

a mesterségemet, mert az ilyen cikkeket gyárilag állították elő.

A zsidó iskolában a velem egykorú falusi lányokkal barátkoztam. Hodyból, Nyebojszáról Gányból, de Galántáról is voltak barátnőim. Ők még élnek, ha találkozunk, akkor úgy örülünk egymásnak, mint gyerekkorunkban, de sajnos, már csak kevesen vagyunk. A barátnőim zsidók is meg nem zsidók is, ez soha nem volt számomra szempont. Zsidó már nincs is itt, ők kimentek Izraelbe, Kanadában is él ma egy nagyon jó barátnőm, kiskoromtól barátkoztunk. Született Löwinger lány, a férje után Neumannnak hívták. A férje meghalt, a lányai kimentek, és ő követte őket. Rendszeresen jár haza is, a temetőbe szokott jönni a férje sírjához, Losoncon van, azt hiszem. A fiam, Pavel is ott van Kanadában, és mindig üzenetet hoz tőle.

Volt egy barátnőm, aki ma Izraelben él. A zsidó temetőben laktak, ott volt a lakásuk. Temetőőrök voltak, ők ásták ki a sírokat is. Együtt jártunk a zsidó iskolába. Vele barátkoztam egészen addig, míg el nem vittek bennünket. Szombaton délután, amikor már szabad volt, akkor kimentünk. A park akkor már létezett, oda kimentünk, leültünk és szórakoztunk. Amint nagyobbak lettünk, szombat délutánonként összejövetelekre jártunk. Az egyik fiúnak volt egy nagy garázs, nyaranta ott leültünk a padokra, énekeltünk. Ünnepeken és szombatonként délután kimentünk sétálni, szórakoztunk együtt a fiatalokkal. Szombaton nem csináltunk semmit. Péntek délután kitakarítottuk a szobát. Délután eljöttek a lányok, és beültünk, szórakoztunk. Beszélgettünk, rádiónk volt, de azt szombaton nem hallgathattuk. Este már nem jártunk sehova. A szombat délutánt a barátokkal, este a szülőkkel és a testvérekkel töltöttem.

Vendéglőbe csak akkor kezdtem járni, amikor polgári iskolába léptem. A Kalisch vendéglőben előadásokat is tartottak. Főleg színdarabokat mutattak be, de táncmulatságokat is rendeztek. Én csak a magyarok alatt voltam ott. Szombat este jártunk oda táncolni a testvérekkel. Velük mehettünk, és aztán a barátokkal voltunk együtt. A fiúk legjobban a többi fiatalokkal szerettek kimenni és szórakozni. Ha idejük megengedte, szombat este eljártak táncolni a Maxler vendéglőbe. A vendéglő kertjében nyáron, télen pedig bent a vendéglőben táncoltak a fiúk, lányok egyaránt. Eleinte a nővérem is kijárt a bátyáimmal. Amikor már nagyobbak voltunk, egyedül is jártunk. Nem nagyon szerettem odamenni. Volt egy klubunk is. Ott azok a fiúk játszottak vasárnap délutánonként, akik a zeneiskolába jártak. Hegedűszóra táncoltunk minden héten. A nővéreim másik vendéglőbe jártak. Mi, fiatalabbak itt táncoltunk a Kalisch vendéglőben.

Szünidő alatt, amikor fiatalabb voltam, a szülőkkel meglátogattuk a falusi rokonokat lovas kocsival – hintóval. A bátyám vagy a szolgánk volt a kocsis. Leginkább azonban a fiatalokkal voltam együtt. Szabadidőmben a barátnőikkel moziba és színházba jártunk. Volt színház is.

Nyaralni a szülőkkel nem jártunk, ők már idősebbek voltak. Nem úgy volt sajnos, mint most, a mai gyerekekkel, hogy a Tátrába járnak. Nem, akkoriban nem jártunk nyaralni. Cionista táborba sem jártunk. Itt nem volt semmi olyasmi.

Gyakran utaztunk vonattal, mert Pozsonyba ment férjhez a nővérem. De autóval... Autóbusszal a magyarok bejövetele után az édesanyámmal voltam [Alsó]Szeliben, a temetőben.

Három bátyám van, mindegyikük Kajalon jött a világra [Kajal=Nemeskajal, kisközség volt Pozsony vm.-ben, 1910-ben 1500 főnyi magyar ajkú lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. A legidősebb, Dezső 1908-ban, Ferenc 1910-ben, és a harmadik, az Ernő 1913-ban

született. A legidősebb nővérem, Adél 1906-ban Dolné Salibyben [Alsószeli], a másik nővérem, az Irén 1918-ban, az Erzsébet pedig 1920-ban született. Irén és Erzsébet már Galántán látták meg a napvilágot.

Gyermekekoromban a legtöbb időt az Ernő bátyámmal töltöttem. Ernő nagyon ügyes volt. Kerékpáralkatrészeket vásárolt az alkatrészes üzletben, ahol dolgozott, és otthon aztán teljesen egyedül összerakott magának egy dupla biciklit. Elvitt magával biciklin kirándulni, jártunk az erdőbe, ha nyílt a hóvirág és az ibolya. Azt szerettem a legjobban, mert ő, amikor már dolgozott, mindig adott nekem pénzt, hogy zsemlyét vegyek magamnak a péknél. Akkor az nagy szó volt az iskolában, hogy vehettem a péknél vagy a cukrászdában tortaszeletet, ha otthon nem volt sütemény. Ernő maradt végig a legjobb testvérem. Amikor 1945 júniusában visszatértünk a lágerből, vele voltam, míg férjhez nem mentem 1946-ban.

A testvéreim sportoltak. Ferenc bátyám, a középső focizott. Dezső nagyon szeretett lovagolni. Mint huszárkatona is a lovasságnál szolgált. A legfiatalabb fiútestvérem, az Ernő, biciklizni szeretett, járta velem vagy a barátaival a falukat. A lánytestvérek közül a legidősebb, az Adél szeretett kézimunkázni.

Adél otthon dolgozott. Nagyon sok állatot neveltünk, és velük foglalkozott. A másik két nővérem varrónőnek tanult ki. Később ők ketten szalont nyitottak. Én kalapkészítéssel foglalkoztam. A fiúk közül Ferenc és Dezső a szódagyárban dolgoztak. Volt több szódagyár is Galántán, de kocsikkal nem hordták ki az árut, csak a mieink. A szódát Kajalra, Nyárasdra, Kis Mácsédra, Nagy Mácsédra, Taksonyra, Szelibe és Vágára szállították. Nem is tudom, talán ötven kocsmába is szállították a szódát. Naponta többször is megfordultak. A legfiatalabb, Ernő műszerésznek tanult ki. Kerékpárüzletben is dolgozott addig, amíg el nem ment.

A legidősebb lánytestvérem, az Adél 1934-ben ment férjhez Pozsonyba. Egy fia és egy kislánya született. A fiúk még nem voltak nők. A legidősebb, Dezső 1942-ben eltűnt az orosz fronton. A másik kettőt, Ferencet és Ernőt kivezényelték munkaszolgálatba az orosz frontra mint magyar katonát. Ahogy közeledett a front a magyarok felé meg Szlovákia felé, akkor ők elszöktek. Addig bujdostak, amíg föl nem szabadultak. Maguk se tudták szegények, hogy merre jártak, mert a sötétben szöktek, nappal pedig elbújtak a szalmába, szénába. Sokat éheztek. Nyers répát ettek a határban, amit csak találtak. Nem voltak egyedül, nagyon sokan velük tartottak. Akadtak olyanok is, akik elbújtatták őket. Főleg a környékeliek, ismerősök rejtegették őket, falukon mindenfelé. A nővéremet 1938-ban Pozsonyból hazaküldték Galántára lakni. Mind a két gyereke itt született. A fiúcskát Józsefnek, a kislányt Erzsébetnek hívták. A másik két testvéremet, engem, a szüleimet és a nővéremet a két kisgyerekekkel elvittek Auschwitzba. Onnan csak mi hárman, Irén, Erzsébet és én tértünk vissza.

Irén és Erzsébet a háború után férjhez mentek. Irén nővérem Vlčanyra [Vágfarkasd] ment férjhez Rosenzweig Lajoshoz. Gyümölcskereskedése volt. A házasságból egy lányuk, Viola született. [Vág]Sellyén dolgozott a kórházban mint rehabilitációs nővér. A férje tešedíkovói [Pered] származású. Szintén egy kislányuk született. Amikor meghalt az Irén nővérem, akkor Viola családotól kivándorolt Amerikába, és ott még egy fia született.

Erzsébet férje az én férjem testvére, és Adler Gyulának hívják. Trsticére [Nádszeg] mentek lakni, de végül Galántán telepedtek le. Itt is haltak meg. Három gyermekük született. A három közül

kettő Szlovákiában él. Az Éva Vrbovén [Verbó] és a Sanyi Trnavában [Nagyszombat] lakik. A másik lánya meg kint van Ausztráliában. Mindkét nővérem házastársa zsidó.

Ernő bátyám Izraelben élt. Eredetileg géplakatos volt. Egy lánya született neki, aki ma Londonban él. Nem tudom, mi a foglalkozása. Ernő felesége [Vág]Sellyéről származott. Krammer Szidóniának hívták. Harmadik unokatestvérek voltak, de csak Izraelben kezdett neki udvarolni. Akkón települtek le.

Ferenc bátyám itt lakott Galántán a szülői házban. Kereskedő volt. Marhával kereskedett. Utána a földműves-szövetkezetben dolgozott. A felesége neve Fleischmann Sára. Mindketten már meghaltak. Három gyerekük született. Fleischmann Tomás tévészerelő, a Juraj röntgenes a kórházban. Mindkét fiú Sellyén lakik. A lányuk Galántán dolgozik a kórházban mint urológus.

A háború után továbbra is betartottuk a zsidó hagyományokat. A testvéreim is. A mai napig is tartják a vallás által előírt szabályokat. A gyerekeik és az unokák szintén. Bizonyára meséltek nekik a testvéreim a háborúról.

Én nagyon szerettem az ünnepeket mint gyerek, és mint felnőtt is szerettem. Olyankor mindig szépen felöltöztünk, és mentünk a templomba. Összejöttünk a barátnőkkal is. Leginkább a farsangot, a Purimot szerettük. Gyerekkoromban jelmezbe öltöztettek, mint a maszkabálba. A bóherok színdarabot tanultak be. Általában vallási tárgyú előadásokat mutattak be, valamint a táncról, hogy hogyan táncoltak a fiatalok régen. Mi, gyerekek is felléptünk. Ezt az ünnepet már csak azért is nagyon szerettük, mert a rokonság megajándékozta egymást. Süteményeket sütöttünk, azokat mi, gyerekek vittük el a rokonokhoz [lásd: sláchmónesz]. Ezért némi pénzt is kaptunk. Később is nagyon örültünk ennek az ünnepnek. Máig is megtartjuk a farsangot, de sajnos ma már nincs olyan szokás, hogy egymásnak ajándékokat küldözgetnek. Például az unokám, amíg kisebb volt, szintén örült neki, mert minden ismerős, barátnő hozott süteményt vagy virágot. Szintén tartottak előadásokat is, de ma már sajnos ilyesmi nincs. Pozsonyban ugyan még él ez a szokás, még most is tartják. A rabbi mindig küld meghívót. A gyerekeknek az óvodában előadást tartanak erről az ünnepről. Zuzanka, a másik unokám Brünnebe ment férjhez, és ott is farsangolnak. A gyerekek nagyon örülnek neki. Ezt szerettem a legjobban én is.

Zsinagógába minden szombaton jártam. Ez iskolás koromban kötelező volt. Aztán már csak ünnepnapokon mentünk oda. A fiúk katonaság után már kevesebbet jártak templomba, csak szombaton vagy a nagyünnepekkor. Szombatokon csak az édesapám, mert nálunk előfordult, hogy szombaton is jöttek az áruért, akkor a fiútestvéreim kiadták nekik. Ezért szombaton nem nagyon mentek, csak olyankor, ha az idejük megengedte.

A szülők a zsidó hagyományokból és a vallásról mindent átadtak nekünk. A főzést, az étkezést és a vallást. A hitet megtartani. Az édesapámmal keveset, inkább a nővéreimmel tanultam. Amíg hittanra jártam, akkor segítettek megoldani a hittanfeladatokat, az iskolai dolgokat meg mindent. Ha volt idejük, akkor esténként segítettek. A zsidó elemiben héberül tanultunk írni és imádkozni. Iskolán kívül volt hittanóránk, a Seidl rabbi lánya tanította.

Nekem volt bát micvám. Úgy zajlott le, hogy 13 éves koromban a templomban felolvasták a nevemet, a férfiak imádkoztak. Nagyon jó érzés fogott el, délután meghívtuk a barátnőket, ismerősöket. A szülők megvendégelték őket. Még ma is van, ma is tartják. Az unokámé, Michelle-é

tavaly volt. Kanadában 12 éves korban tartják. Az első Csehszlovák Köztársaság alatt Galántán 13 éves korban tartották. A nővéreim bát micvájára már nem emlékszem pontosan.

A holokausztt előtti korszakban még nem kerestem, mert még csak inaslány voltam. A szüleim tartottak el. Kalapokkal dolgoztam, menyasszonyi fátylakkal, sapkákat varrtunk. Én még nem voltam kitanulva. Aki már kész volt, az ott maradhatott az üzletben, és fizetést kapott. A társaim tudták, hogy zsidó vagyok, mert a néni, akinél tanultam, ő is zsidó volt. A másik tanulólány szintén zsidó volt. Az elkészült kalapot vagy a menyasszonyi fátylat én szállítottam házhoz, és borraivalót is kaptam.

Ahogy inaslány lettem, a barátnőim, akikkel szombatonként összejöttünk, ők zsidó lányok voltak, az utcabeliek pedig katolikusok voltak. Bejöttek hozzánk az udvarba, vagy kint az utcán játszottunk. Az uzsonnámat is megosztottam velük, mert majdnem mindegyikük szegény családból származott. Tudták ők mind, hogy zsidó vagyok, de nem volt emiatt soha semmi probléma.

Antiszemita megnyilvánulással 1938-ban találkoztam először, amikor a magyarok bejöttek, és megszálltak bennünket. Nem mehettem többé az iskolámba, mert megszűnt a szlovák polgári, és magyar polgárba már nem vettek fel. Szlovákiából már 1940-ben vitték ki Osvienčinbe [Auschwitz] a fiatalokat és az időseket [Pontosabban: 1942 márciusában kezdődtek a deportálások. Lásd: deportálások Szlovákiából. – A szerk.]. Az utcán már megjegyzéseket tettek a rovásunkra. A rég itt lakók azonban ezt nem csinálták, csak azok, akiket megfizettek, hogy bántsanak bennünket. Aztán a magyar csendőrök is bántottak minket. Az édesapámat is megverték. Eljöttek, hogy elviszik a szódagyárat, az állatokat és mindent. Az édesapám természetesen nem engedte. Ez 1943-ban történt. Az édesapám semmiféleképpen nem engedte, ezért a magyar csendőrök megverték. Végül apám szódagyárát Belopotocký galántai szódagyáras tulajdonította el. Bátyáim nem voltak már otthon. A legidősebbet [Ferenc] elvitték 1942 januárjában mint katonát. Nemsokára be kellett vonulnia a másik két bátyámnak [Dezső és Ernő] is munkaszolgálatra

A zsidótörvények értelmében a nővéreim nem varrhattak a saját szalonjukban. Azt be kellett zárniuk, más munkalehetőség viszont nem akadt. Az otthoni készletekből éltünk, volt baromfink és miegymás. 1944-ben a lányoknak, akik otthon voltak, be kellett menniük dolgozni. A szülőknek nem. A mi utcánkban, abból az utcából, ahol születtem, alakult meg a gettó 1944. március 15-én, akkor még nem voltam húszéves sem [A gettóban, melyet a zsinagógában és körülötte rendeztek be 1944 májusában, 1100 helyi és 600 környékbeli faluban élő zsidót zsúfoltak össze. – A szerk.]. A városban, akinél volt hely, lehetett az akár raktár is, oda faluról behozták a zsidókat, és ott szállásolták el őket. A jobbik esetben szalmán aludtak, vagy éppen amijük volt. Nekünk addig nem kellett elhagyni a házunkat, amíg el nem vittek bennünket a majorba. Nálunk a Dolné Saliby-i [Alsószeli] rokonság lakott, a Leichtnerék. Először csak a rádiókat kobozták el, viszont 1944-ben már semmink se maradt, mert mindenünket elvettek [lásd: zsidótörvények Magyarországon. „Hivatalosan” 1944 áprilisában rendelték el a rádiók bejelentésének, majd beszolgáltatásának kötelezettségét. – A szerk.]. Néhány holminkat eldugtak a távolabbi szomszédok, például a nővérem oda rejtette a kelengyéjét. A legidősebb nővérem [Adél] elásott egy kis dobozt a spajzba, azt később megtaláltuk. Benne volt az édesanyám lánc, egy vastag aranylánc, amit Bécsben vett magának, és egy-két karóra. Az megmaradt. A gettóba tilos volt bármit is bevinni. A mi egész utcánkban gettó lett, a rendőrök állandóan őrizték.

A gettót csak külön engedéllyel lehetett elhagyni, például ha orvoshoz akart menni az ember. Az engedélyt az SS-ek adták. Csillagot mindenki viselt. Az kötelező volt. Ha nem volt kabát, akkor a ruhán vagy a szvetteren. Nem vihettünk magunkkal semmit a majorba, csak egy kis táskát. Minden holminkat a házban kellett hagynunk.

1944 májusában vittek el minket otthonról. Mindenkit. Elszállásoltak bennünket a galántai majorban, amely a diószegi cukorgyárhoz tartozott. A majorból az állatokat kivitték valahová, és a helyükön laktunk, aludtunk. Szalmán háltunk. A fiatalságot munkára vitték. Kapáltunk, gyomláltunk, nehéz munka volt. Fizetést nem kaptunk. Ebédre krumpli-, marharépa-, illetve cukorrépalevest és hasonlót ettünk. A szülők főztek, mert mi, fiatalok a galántai határban dolgoztunk, egészen Hodyig. A földeken cukorrépát és kukoricát termeltek. Az idősek a majorban maradtak, ők csak feküdtek a szalmán. A fiúkat és a lányokat 14 éves koruktól dolgoztatták. A majorban az önkéntes magyar csendőrök és az FS-ek ügyeltek ránk. Az FS-ek karszalagot viseltek [Freiwilligerstaffel (FS) – német önkéntes osztag. – A szerk.]. Ma már senki nem él közülük. Főleg magyarok voltak, de sajnos, itteni származású is akadt közöttük.

Egyszer Alsószeliből az édesanyám behozott egy nagyon szegény keresztény családot. Falun csak nyáron akadt munka. Ez a néni férjénél volt. Nem tudta eltartani a két gyereket. Nagyon szegények voltak. Az édesanyám talált neki munkát, mert Alsószeliben csak a földeken volt munka. Télen nem lehetett a földeken dolgozni. Pesten is szolgált, de abból sem tudtak megélni. Az édesanyám Szeredben szerzett neki munkát, a néni odajárt mosni, takarítani. Hozzánk is járt kisegíteni. Lakást is szerzett neki itt Galántán. Még most is élnek a gyerekek. Az egyik fiút, aki húsz éves volt, kényszerítették, hogy lépjen be a Hitlerjungendbe. Felkeresett bennünket a majorban, és arra kérte a szüleimet, hogy menjenek vele, és ő majd elbujtatja őket. Előre megmondta, ha itt maradnak, akkor biztosan elvisznek bennünket dolgozni. Ő sem tudta, hogy merre visznek majd. A szüleim nem akartak tőlünk megválni, kijelentették, hogy a családnak együtt kell maradnia. Sajnos, nem teljesült a kívánságuk. A Juhos fiú a fordulat után hazajött. A kommunisták rögtön becsukták. Most az én bátyámon volt a sor, ő mentette meg őt. A Juhos nem bántott senkit, és a szüleimet is el akarta bujtatni.

Voltak azonban olyan csendőrök is, akiket ismertünk, sőt voltak olyanok is, akik elvették a fülbevalót, a gyűrűket, órákat, láncokat. Ezek elszöktek Magyarországra, nem tértek vissza. Az én fülbevalómat Auschwitzban vették ki fogóval a fülemből, majdnem a fületem is letépték miatt. Anyukám még otthon bekapcsoltatta, mivel félt, hogy elveszítem, s olyan jól tartott, hogy aztán nem tudták kinyitni. Tudtuk azt is, hogy kik vitték el az ékszereinket. Az édesanyámnak és a nővéremnek is lehúzták a gyűrűjét. Voltak ilyenek, sajnos, de azok nem mernek ide visszajönni.

Június elején, másodikán, [Érsek]Újvárra [Nové Zámky] szállítottak el a majorból egy téglagyárba [Nyilván az érsekújvári Kurzweil téglagyárról van szó. – A szerk.]. Mindenki félt, és mindenki sírt. Már akkor tudtuk, hogy nem jó helyre visznek minket, amikor Galántán bevagoníroztak bennünket. A vasútállomáson magyar csendőrök ügyeltek a rendre. SS-katonák is voltak már itt akkor. A túlszűfolt vagonban annyian voltunk, hogy ott sem állni, sem pedig ülni nem lehetett rendesen, így egymás hegyén-hátán ültünk meg feküdtünk. Egy hétig maradtunk a téglagyárban. A környékről is összegyűjtötték a zsidókat. [Érsek]Újvárrban nem kellett dolgoznunk. Összeálltunk tízen-tizenöten, úgy étkeztünk. A szüleimmel, nővéreimmel, barátnőikkel egy kis közösséget alkottunk. Mindenki beteg volt a félelemtől, ezért a barátokkal nem is jöttünk össze. Csak a családdal tartottunk,

mindenki a saját családjával és a legközelebbi barátokkal. Nem lehetett sehová menni. Vécé nem volt, csak latrinák. Mi, fiatalok szégyelltünk nappal kimenni a vécére, mert őrök vigyáztak. Nagyon rosszak voltak ott az életkörülmények, nem voltak takarók sem. Sokat szenvedtünk a hideg miatt, szalmán feküdtünk. Ott már majdnem mindenki megbetegedett. Maguknak kellett főznünk, egy nagy katlanban. A koszt nagyon rossz volt. A téglagyár óriási nagy volt, nem tudom, hogy ma még létezik-e.

Oda gyűjtöttek bennünket. A téglagyárban kábé egy hétig voltunk, talán tizennegyedikéig, amíg újra be nem raktak minket a vagonokba. Nem is tudtuk, hogy hányadika van, csak véletlenül hallottuk [Braham szerint a deportáló transzportok június 12-én, illetve 15-én hagyták el Érsekújvárt 4843 zsidóval. – A szerk.]. Az útra kenyeret és vizet adtak. A felnőttek egyre kevesebbet ettek, csak hogy a gyerekeknek maradjon a kenyér. A maradékot az édesapám mindig eltette. Egy tarisznyába rakta a maradék kenyeret, hogy a két unokának legyen az útra ennivaló. A kicsiknek azonban nem volt étvágyuk. A vagonban sötét volt. Arra emlékszem, hogy az édesapám a hóna alatt vitte a tarisznyát a kenyérrel. A vizes kannát a kezében tartotta. Abban bízott, hogy a két kisgyerekek ennivalót biztosíthat, de már sajnos nem sokáig adhatott nekik enni. A vagonban körülbelül negyvenen lehettünk, egy kisbaba meg is halt útközben. A padlón egymás mellett ültünk, a kisgyerekek rajtunk. Ott volt az édesanyám, az édesapám és a nővérem is a két kicsi gyerekkel. Nem tudom, hogy mikor érkeztünk Auschwitzba – Osvienčimbe, azt se tudjuk, hány napot utaztunk. Talán öt napig hurcoltak bennünket. Amikor megérkeztünk [Érsek]Újvárból, és kiszálltunk a vagonból, akkor lehetett június huszadika. Sokszor meg is álltunk. Semmit sem adtak be a vagonba, még vizet se, sőt, még ki sem nyitották. Ott, ahol halott volt, azt megkérdezték, és az ablakon keresztül vették ki, de élőket ki nem engedtek.

A táborban rögtön a megérkezésünk után megverték engem. A németek a fiatalokat a bal oldalra terelték, számolni kezdtek. Puskával, illetve bottal hajtottak bennünket, hogy merre menjünk. Én a szüleim után futottam, nem néztem hátra, sehová sem néztem. Akkor az egyikük fejbe vágott, mert elhagytam a helyem. Két testvéremmel [Irén, Erzsébet] az egyik oldalra mentem, a nővérem [Adél], az édesanyám és az édesapám a gyerekekkel a másik oldalra mentek. Éreztük, hogy nagy füst van. Megkérdeztük a többieket, akik már ott voltak régebben, hogy mi ez. Hát, hogy oda visznek bennünket, hogy ha már... az időseket egyenesen a gázba küldték. Úgy mondták, hogy fürödni mennek, pedig ott megölték, és aztán elégették őket. Annyi hullát nem tudtak eltemetni, mint amennyit kivittek. Ez volt az a nagy füst. Sőt, Galántán élt egy asszony – már meghalt –, akit Pozsonyból hurcoltak el 1942-ben. Fahnovának hívták, a fia itt él, az mesélte nekünk, hogy az anyukája a kemencénél dolgozott, ahol elégették a halottakat. Akik ott maradtak, valamennyiüket felszabadították az oroszok, de nagyon kevesen maradtak életben.

A lágerban gyógyszert kaptunk, ami megakadályozta a havi ciklust. Az ételben éreztük, hogy furcsa gyógyszeres íze van. Külön nem adtak, mert sokan voltunk. Az ikreket elvitték, és kísérleteztek rajtuk. Velünk is voltak ikrek, azokat mindjárt megérkezésünk után elvitték, mivel jelentkeztek. Mindig keresték az ikreket. Azokon kísérleteztek, aztán megölték őket.

Ahogy kiléptünk a vagonból, megláttuk a feliratot. Rögtön megmondták azok, akiket elvittek Szlovákiából még 1942-ben, hogy hová jutottunk. Találkoztam ott egy galántai származású nővel, aki mint főnővér dolgozott a pesti kórházban. Egy ún. revírbe osztották be. Azokat, akik megbetegedtek a „térappal” [sorakozó] alatt, bevitték a revírbe. Ezek a nővérek segítettek, hogy

talpra álljunk. A gyengélkedőket a gázba vitték. Megismert bennünket, amikor ott álltunk. Eljött hozzánk párszor este, hozott nekünk titokban ennivalót is. Volt köztünk olyan is, aki már nem bírta egyedül enni. Nem messze laktunk tőle. Biztatott, hogy ha lehet, csak tartsunk ki, gyűjtsünk erőt. Osvienčimben nem kaptunk semmi híreket a családról és a rokonokról.

Azok a lányok, akik már régebben voltak ott, ők rosszabbak voltak, mint a németek. Ha élni akartak, akkor muszáj volt nekik is így cselekedniük, mert ha nem, akkor őket is elintézték. A szlovák állambeli foglyok, akik még éltek, de csak azért, hogy segítsenek nekik, azok szintén rosszak voltak. Olyan kutyákat is tartottak, amelyek mindjárt helyben elintézték az embert.

Osvienčimben egy szürke heftlingruhát kaptunk és számot. A számot rávarrták a ruhára. Mindenért sorakoznunk kellett. A kapunál egy hosszú asztalon voltak a svájci Vöröskeresztből a papírok. Ezekre felírták mindenki nevét és a heftlingszámát. Alighogy ez megvolt, ismét vagonba raktak, és elvittek bennünket a németországi Allendorfbá [Buchenwald egyik altábora volt Allendorfban, a foglyokat a Munituonsfabrik Dynamit Nobel AG nevű üzem számára dolgoztatták. – A szerk.]. Ott barakkokba helyeztek el bennünket. A barakkok szerint ismét sorba állítottak minket. Egy idősebb SS már várt bennünket. Nők is voltak a felügyelők között. Mivel estére érkeztünk, vacsorát kaptunk. Én beteg voltam, engem elküldtek a revírre, a katonai foglyok közé. Három hétig maradtam ott. Tőlük kaptuk a gyógyszert, és amijük volt. Bélgyulladásban szenvedtem, nagyon legyengültem. A barátnőim és az ismerősök, akik bejutottak a konyhára, segítettek, hogy felerősödjek. Aki nem bírta felépülni, azt elvitték Buchenwaldba, ahol már folyt a szelektálás. A gyengélkedőket a gázba vitték, a többieket beosztották a tölténygyárba. A muníciós gyár a föld alatt volt. Itt 1945 májusáig dolgoztunk. A németek sorba állítottak minket, még mielőtt az amerikaiak felszabadítottak volna, és Buchenwaldba akartak szállítani bennünket, szelektálásra. Közben azonban megérkezett az amerikai katonaság. Ezért a németek otthagytak bennünket a határban, elszökdöstek. Mi egy birkaakolba bújtunk. Imádkozni kezdtünk, elrejtőztünk a szalmába. Odakünn még harcoltak, lövöldöztek. Mire megérkezett a reggel, az amerikaiak kinyitották az aklot, de mi nem mertünk kibújni a szalmából, féltünk, hogy hátha a németek tértek vissza. Hallottuk, hogy angolul beszéltek. Valamelyikünk tudott angolul, ezért ő mondta, na, lányok gyertek ki, bújjatok ki a szalmából és a rejtékhelyekről. Több akol is volt ott, egyben nem fértünk volna el, mert sokan voltunk. Amikor kibújtunk, a katonák csak néztek, hogy ezek nők?! Pedig már a hajunk is nőni kezdett. Nem értették, mit keresünk mi ott. A katonák egyike Magyarországról származott, azt hiszem Budapestről, ő mesélte el a tisztnak, hogy mit műveltek velünk a táborban. A tiszt szóhoz sem tudott jutni, hogy ilyesmi is megtörténhetett. Addig még nem találkoztak foglyokkal. Csak bámultak ránk, mi pedig, fiatal lányok ott álltunk, piszkosan, megtörve. A többségünk 25–26 éves lehetett, mert csak a fiatalokat vitték munkára a németek. Volt köztünk ugyan egypár idősebb nő is, ugyanis néhány lánynak sikerült az édesanyjukat is megmenteniük. Bevittek minket mindjárt a faluba és elhelyeztek. Az amerikaiak enni hoztak nekünk, megfizették a németeknek. A helybeli lakosok segítettek, nem mondhatom, rendesek voltak. Végre megmosakodhattunk. Az amerikaiak nyitottak nekünk egy konyhát a saját konyhájuk mellett. Ennivalót és pénzt is adtak, hogy ruhát és cipőt is vehessünk magunknak. Amíg tartott a front, addig nem engedtek haza. Ott tartózkodtunk Allendorfban májustól egész júniusig. Júniusban az amerikai katonaság szállított el bennünket Prágába, ahol átvettek minket a csehek. Prágából aztán vonattal utaztunk Pozsonyba, és onnan utaztunk vonattal egyenesen haza Galántába. Allendorfból a nővéreimmel jöttem haza.

A háború után az amerikaiak elmesélték nekünk, hogy mit műveltek a németek. A szülők már nem éltek, mert a németek megölték őket. A testvérek még élhettek. Amint a táborba értünk, azt is rögtön megmondták, hogy az idősebbeket megölték, a fiatalok közül is sok elveszett.

A bátyáim nem tudták, hogy egyáltalán hazajövünk-e. Naponta várakoztak az állomáson, hogy mikor jövünk. Megleptük őket alaposan, amikor megérkeztünk.

Amikor hazatértünk, a házból és az állatokból semmit, de égvilágon semmit nem találtunk. A nővérem, aki hazajött Pozsonyból, külön lakott. Adél bútorát – nagyon szép bútora volt – elszállíttatta egy magyar katonatiszt, amikor minket elvittek a majorba. A mi bútorunkat nem tudom, ki tulajdonította el, mert amikor a bátyáim májusban hazajöttek, akkor már a házunkban egy galántai lakott. Azt állította, hogy a ház üresen állt, és nem talált itt semmit. Amikor a bátyáim megjöttek, elhagyta a lakást, visszaadta a házat. Aztán már semmit nem adtak vissza, az orosz katonaság elfoglalta az istállókat, ott tartották a lovaikat. A fiatalabbik bátyám tudott valamennyit oroszul, ő segítette őket. A szódagyárat sem adták vissza.

A hitközség teljesen felbomlott. Nem maradt meg semmi, csak a Buxbaum templom, de az is rossz állapotban. A másik templomot teljesen tönkretették, lebontották és ellopdesták. Az oroszok is tönkretették, bekötötték oda a lovaikat, többé már nem volt az templom.

A távolabbi családtagokkal, akik Perbetén laktak, esküvők alkalmából találkoztunk. A fiatalsággal, az unokatestvérekkel itt-ott felkerestük még egymást, mert Érsekújvárbán laktak.

A nem zsidó szomszédok, amikor hazajöttünk, nagyon sokat segítettek, úgy, ahogy tudtak, mert ők is szegények voltak. Szerezték nekünk ágyakat, szekrényt és valamennyi ruhát, és legfőképpen ennivalót. Segítettek a ház körüli munkákban, a háztartásban, a földeken. Kölcsönadták a lovaikat, hogy tudjanak a bátyáim ültetni valamit. Nagyon rendesek voltak a régi szomszédok, csak sajnos ők is nagyon szegények voltak, nekik is dolgozniuk kellett az élelemért. Amikor hazajöttünk, mindenféle változás állt be, de ők rendesek voltak. Voltak, akik bántották az édesapámat, amikor jogtalanul elvették a szódagyárat. Meg is büntette őket a sors. Nemsokára meghalt az a férfi [Belopotocký], aki a szódagyáros volt, és elvetette a szódagyárunkat a magyar csendőrökkel. Az utcánkból a többiek, a régiek, rendesen fogadtak, és segítettek nekünk. Napokig főztek ránk, amíg be nem rendezkedtünk.

Nem volt egyszerű újrakezdeni az életet a háború után. Igaz, hogy a saját házunkban éltem a bátyáimmal és a nővéreimmel. A nővéreim újra nekifogtak varrni, nyitottak varrodát, én pedig segitettem nekik. Hárman dolgoztunk. Amint férjhez mentek, szétváltunk. Ferenc megnősült, és a szülői házban telepedett le az új családjával. Galánta környékén, Vízkelet után volt egy nagybirtok, kábé húsz kilométerre Feketenyéktől. Ernő bátyám ott dolgozott mint intéző, én pedig vele tartottam. A birtok tulajdonosa kiment Angliába. A kommunisták alatt elkobozták tőle.

Néha megfordult a fejemben, hogy a férjemmel elmegyünk Izraelbe. Ernő bátyám is szeretett volna kimenni oda, végül el is ment. Én is készültem a kivándorlásra, sőt, az amerikai katonák is buzdítottak, hogy kivisznek bennünket Amerikába. Onnan aztán a zsidó hitközség továbbítana, ahová csak akarunk menni. De mi csak haza és haza, mert otthon várnak a szüleink. Ha tudtuk volna akkor, hogy mi történt a szüleinkkel! Mi azonban még bíztunk abban, hogy valahol életben vannak. Az amerikaiak elmentek. A bátyám is kiment, én közben férjhez mentem. A férjemmel is

tanakodtunk, hogy kimegyünk, sőt a bátyám is nagyon szerette volna, ha utána megyünk. Még tartott a háború Izraelben [lásd: az 1948-as függetlenségi háború Izraelben], gondoltam, várjunk, amíg rendeződik a helyzet. Közben már a kisbaba is úton volt, ezért maradtunk. Megjött az első kislány. A család miatt maradtunk. Sok barátnőm volt, aki kiment, miután visszatért a lágerből. Ők most mind kint vannak.

Önálló politikai nézeteink nem voltak, mi nem avatkoztunk semmibe, ahhoz igazodtunk, amit az orosz hadsereg kívánt. Amikor megalakult Csehszlovákia, és kommunista élet volt, akkor sem avatkoztunk semmibe.

Adler Lajos a férjem, Tomašíkovón [Tallóson] született. A szülei kóser hentesüzletet nyitottak Nádszegen [Nádszeg – Pozsony vm.-i nagyközség, az 1910-es népszámlálás idején 2400 főnyi magyar ajkú lakossal. A trianoni döntést követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Az elemi iskola után a férjem, aki egyben a második unokatestvérem is, Dunaszerdahelyen kitanulta a hentesmesterséget. Gyerekkorunktól ismertük egymást. A férjem a nádszegi hentesüzletét az édesapjától örökölte, és a bátyjával együtt vezette. Az én férjem és a nővérem [Erzsébet] férje testvérek voltak. Én a pénztárban voltam. A férjem mérte a húst, én a pénzt kezeltem. 1945 után, ahogy hazajöttek, kábé négy évig volt nyitva. Aztán valahogy szétszóródtunk. A bátyja Tallósra ment, aztán eljött Galántára.

A holokauszt ideje alatt, miután levetette a katonaruhát, behívták munkaszolgálatra. 1943-ban Bánhidára vitték. Onnan került ki a frontra, ahol mint szakács szolgált. A frontról elsöktek. Ahogy közeledtek az oroszok, ők csatlakoztak hozzájuk. Többen is voltak, nem csak ő egyedül. Amikor megszöktek a frontról, nagyon sokan nem bírták a gyaloglást, mert az éhezéstől legyöngült szervezetük nem bírta a fizikai megterhelést. Volt egy póstyéni barátja, aki nagyon beteg volt. Nem hagyta a sorsára, kilométereken át cipelte a hátán, csak hogy biztonságba jussanak. Aztán Romániába került. Egy évig ottmaradt, mert Romániának annak a részéről nem vitték el a zsidókat [lásd: zsidótörvények Romániában; zsidók Észak- és Dél-Erdélyben]. Hentesként dolgozott is. Az ottani zsidóság megvédte őt. 1945 májusában jött haza.

A házastárs választásánál annak kiléte és vallása igenis, az egyik legfontosabb szempont volt a számomra.

Az esküvőnket 1947. június 14-én tartottuk Pozsonyban, a Heyduk utcai zsinagógában. A férjem barátja esketett bennünket, aki rabbi volt. Együtt voltak kint a fronton. Azt hiszem, hogy Kramernak hívták. Csak arra várt, hogy megesküdjünk, utána kiment Palesztinába. Az esküvőt is ő rendezte nekünk. Még a fronton megígérte a férjemnek, hogy megesketi halálából, mert a fronton, mikor nagybeteg volt, és nem evett semmit, mert nem akart tréflit enni, akkor a férjem tejberizst főzött neki.

A templomudvarban volt a lagzi, de először mint menyasszony a templomban ültem és imádkoztam [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A férfiak külön imádkoznak a templomban. Egy barátjánál öltöztem fel. Pozsonyban a zsidó konyhán volt az étkezés. Voltam mikvében is, de még itt, Galántán. A hajamat nem nyírták le. A ruhát az egyik [nemes]kajali barátnőm kölcsönözte.

Három gyerekünk született. A legidősebb lányom, Margit 1948-ban jött a világra Nádszegen. 1951-ben született a másik lányom, Judit és 1955-ben a fiam, Pavel.

A két lányom óvodába járt, de a fiúcska már nem. Otthon maradt velem. A gyerekek szlovák iskolában tanultak Galántán. Az idősebbik lányom Pozsonyban végezte a középiskolai tanulmányait. Utána Nyitrán távúton [levelező tagozaton] járt főiskolára. Tanulmányai befejezése után a galántai inasiskolában tanított két évig kémiát. Amint megalakult a Duslo [vegyi üzem], akkor [Vág]Sellyére ment dolgozni. A Duslo inasait tanítja Vecsén [Vágsellye egy része]. Judit óvónőnek tanult Modrán. Pavel villamosműszerész [elektroműszerész].

Számtalan ismerősünk volt, mert a férjem a háború után üzletben dolgozott, én pedig ott kisegítettem. A barátokkal azonban nem sokat érintkeztünk, mert nem volt rá idő, csak ha az üzletben, az utcán vagy a piacon találkoztunk. Leggyakrabban Nádszegre jártunk. Onnan hoztuk a baromfit és a zöldséget. Házat építettünk Galántán. A Jednota [üzlethálózat] vett egy mozgó üzletet [autó], amellyel a férjem olyan falukba járt, ahol nem voltak üzletek. Huszonhat faluja volt. Én is alkalmazásba léptem, így együtt dolgoztunk.

[Mielőtt házat építettek:] A templom udvarában laktunk a Katz rabbi bácsi mellett. Ott volt a Bejt ha midras [bét midrás]. A gyerekeim a többi zsidó gyerekek között nevelkedtek. Katz rabbi bottal kergette őket, ha nem ültek csöndben, és nem imádkoztak. Zsidó nevelésben is részesültek. Katz rabbi a hittant tanította. Nagyon szigorú volt a gyerekéhez. Ha nem fogadtak szót, akkor kikaptak. Nemcsak az imádságokat kellett megtanulniuk, de rendre, becsületre és tiszteletre is oktatta őket. Mindenkit meg kell becsülni, nemcsak a zsidókat. A gyerekeim templomba is jártak, pontosan, minden ünnepen, betartottuk őket. Ott volt a Bejt ha midras, és olyankor, ha volt ideje, a rabbi behívta őket tanulni és imádkozni. Az apjuk a vallást nagyon tisztelte, szintén templomjáró ember volt. A templom is ott volt hozzánk közel, ezért szombaton, ha szabadja volt, akkor bement a gyerekekkel a templomba. Mikor kicsi volt a fiam, akkor egyedül is bement a templomba. Szerette ezt a helyet, mert szép templom volt, de sajnos, már lebontották. Mindegyik gyerekem tud imádkozni, a vallást tartják még ma is. Zsidónak tekintjük magunkat. Minden ünnepnapon megyünk az imaházba, Jom Kipurkor különösen. Én ilyen betegen is elmegyek oda, eltolnak kocsiban. Ott maradunk egész nap. Most (2004) Prágából volt egy amerikai kántor itt, Galántán mint előimádkozó [lásd: kántor].

Katz rabbi gyakran mesélte a gyerekeknek, hogy mi történt a [második világ]háború alatt. Odahaza nem volt rá sok idő, mert tanulniuk kellett. Az iskolás gyerekeknek az antifasiszta szövetség tagjai is gyakran mesélgettek a háborús eseményekről. Amint nagyobbcskák lettek, megkérdezték, hogy miért nincsenek nagyszüleik, holott a többi osztálytársaiknak még vannak. Elmondtuk nekik, akkor már megértették, és nagyon fájt nekik. A nagyszülőket csak a képeken látták.

A két lányt nem bántották az iskolában zsidó származásuk miatt. Galántán sem volt semmi baj, Pozsonyban Margittal azonban már éreztették. Juditnak Modrán nem volt semmi gondja. A fiam villamosműszerészeti középiskolába járt Pozsonyba. Tudták róla, hogy zsidó gyerek, mert egy osztályba jártak vele nebojsai [Nyebojsza] és gáni [Gány] fiúk az elemiből. Ha valamire rákérdezett az óra alatt – gyakorlati oktatásra a Tesla üzembe jártak, ahol a rádiókat gyártották –, akkor ez a két gyerek rögtön rávágta, hogy a zsidógyerekeknek nem lehet véleménye. A fiam akkor nem szólt semmit. Bentlakó volt a diákszállón, de csak egy évig. Egy év után inkább mindennap utazott oda és vissza. A két fiúval mindig verekedtek. Állandóan piszkálták őt, még az ágyban is. Rosszat tettek vele, persze nem hagyta magát, aztán csak verekedtek. Még a szünet alatt is kezdegetett vele a két fiú. A fiam erős volt, elkapta és jól megpofozta őket. A többiek nem szóltak bele. Egy

idősebb tanár vetett véget az egésznek. Behívta őket az osztályba, és megkérdezte, hogy miért verekednek. A fiamat is kikérdezte. Kiderült, hogy a vallása miatt bántják. A fiam kijelentette, hogy tiszteli a mások vallását, és nem törődik senkivel. Az idősebb professzor megvédte. Kijelentette, ha még egyszer bántani fogják, akkor jelentse neki, majd behívatják a fiúkat az osztályfőnökhöz, és az elintézi majd mindent. Aztán békesség lett. Nem barátkozott senkivel, csak a padtársával volt jóban. Mi a mozgó üzlettel Gányra is jártunk, mert nem volt ott hentesüzlet. A fiú ott állt húsert sorban az anyjával. Akkor a férjem megkérdezte tőle, hogy miért bántja a fiunkat, és miért nem hagyja békében. Erre megígérte, hogy nem fog többé piszkálódni.

Pavel az ipariskola [Tk. szakközépiskola. – A szerk.] után főiskolára jelentkezett. Föl is vették. Két évet járt, de aztán otthagyta, mert a férjem hirtelen meghalt a pult mögött, úgy, ahogy mérte a húst. Egyedül maradtam mindenre. A hotelban dolgoztam. A fiam otthagyta az iskolát, elment dolgozni azzal, hogy távúton [levelezőn] fogja folytatni a tanulmányait. Sajnos, nem győzte. Bérelszámoló volt. Az üzemben háromszáz munkás dolgozott, ezért nem győzte a munkát és mellette a tanulást is. Berukkolt katonának, hamarosan megnősült. Érsekújvári lányt vett el feleségül, Zuzka Vodnárovának hívják. A lány rokonai Kanadában éltek, így a fiatalok is kimentek hozzájuk.

1951-ben jöttünk Galántára lakni, a férjemet a Jednotában alkalmazták. Nádszegen feladta az üzletet, és eljött ide hentesnek. Minden zsidó ünnepet megtartottunk. A férjem szabadságot kért arra a napra. Ha mentek templomba a nők is, én is velük mentem, ha pedig nem, a férjem ment a gyerekekkel. Ha ideje megengedte, akkor pénteken este is elment templomba. Szombaton az üzletben kellett a húst mérnie. Én a szombatot még máig is megtartom. Legtöbbször már pénteken megfőzök, szombaton csak pihenünk. Jó időben kimegyünk sétálni. Meglátogatom a Margit lányomat, vagy ő jön el hozzánk. Esetleg a Zuzanka, az unokám is leutazik Brünnből. A nagyünnepek idején a lányom szabadságot vesz ki, és együtt megyünk az imaházba.

A háború után eleinte kóser háztartást vezettünk, Nádszegen is. A birtokon a bátyámnál nem volt kóser háztartás. Galántán volt rabbi és sakter, különben Pozsonyba kellett volna vinni vágatni. Ma már nincs sakter. Csak a nagyünnepekre jön sachtolni a pozsonyi rabbi, Baruch Myers. Disznóhúst nem eszünk. Az étlapunkon főleg baromfi szerepel. A tejes és a zsíros ételeket nem keverjük [lásd: étkezési törvények].

Saját házunkban laktunk [azaz, míg éltek a szülők], a férjemék is. Nekik is saját házuk volt Nádszegen. A háború után új házat építettünk itt Galántán. A házba új bútort vettünk, mert nem maradt meg semmink, amikor visszajöttünk. Nádszegen ottmaradt az öreg bútor, mert ott nem bántottak semmit. A falusiak visszaadták a bútort is. Mi pedig felépítettük a házat, új bútort vettünk. Három szobás volt a ház, emeletes. Fönt volt egy szoba és a fürdőszoba, lent volt két szoba és konyha, előszoba, kamara, vécé. Veranda is volt. Sajnos, el kellett adnom, amikor meghalt a férjem, és a fiam elment. Nagy kert is tartozott hozzá. Egyedül nem bírtam bedolgozni.

[Amíg nem épült föl a ház] A Katz rabbi udvarában is laktunk egy ideig, albérletben, amikor bejöttünk Galántára. Ott először sakter volt, aztán lett csak rabbi. Az udvarban volt egy kétszobás-konyhás lakás, ott laktunk, amíg építkeztünk. 1964-ben építettük fel a házat, addig ott laktunk.

A férjemet lefoglalta az üzlet, nem volt sok ideje olvasni. Magyar újságokat olvasott. „Új Szó“ volt akkor is, azt olvasta, szerette a magyar újságokat. Én is szerettem olvasni. A könyvtárból hordtam

a könyveket. A gyerekek szlovák könyveket olvastak, ők is kölcsönözték az iskolai könyvtárból.

Keveset jártunk színházba. A gyerekek úttörőtáborban üdültek minden évben. Színházba is ellátogattak az iskolából. Addig, amíg nem volt televízió, csak rádió, és érdekes filmet vetítettek itt, Galántán a moziban, akkor elmentünk moziba. Aztán megvettük a televíziót.

Szabadidőnkben leginkább a Vág partjára jártunk nyaralni, fürödni. Kirándulni is szoktunk. A Tátrába vagy külföldre nem jártunk. Amikor meghalt a férjem, és a gyerekek már dolgoztak, akkor már kirándulni is jártam. Pöstyénben, Rajecké Teplicén, a Tátrában is voltam. Leggyakrabban Rajecké Teplicébe mentem, jót tett nekem az ottani gyógyvíz.

Tagjai voltunk az antifasiszta szervezetnek. Kb. 1947-ben alakult ez a szervezet, meghívták a partizánokat, hogy jelentkezzenek. Mi is jelentkezünk a férjemmel. Az antifasiszta szervezetnek is volt egy épülete a Rajecké Teplicétől öt kilométerre, és oda is jártam.

1989 előtt csak Allendorfbán jártam külföldön, nyugaton. 1975-ben jutottam ki oda. Egy összejövetelel vettem részt. Az egész világról találkoztak az allendorfi munkatábor néhai lakói. Izraelből, Amerikából és Kanadából is érkeztek, lehettünk körülbelül 150-en. Kábé egy hétig tartózkodtunk ott. A polgármester nagyon szépen fogadott minket. Nagyon örültünk, hogy ismét láthattuk egymást a többiekkel. Igaz, már sokan hiányoztak. Valóban szépen megvendégeltek, és ajándékot is kaptunk. A nővérem és a lánya is eljött velem.

A karácsonyt és a húsvétot otthon ünnepeltük. Karácsonyfát nem díszítettünk. A Hanukára minden este eggyel több gyertyát gyújtottunk. A gyerekek ajándékot is kaptak minden gyertyához. A húsvétot [Pészah] is erősen tartottuk. Nyolc napon át nem ettünk kenyeret, csak maceszt. Húsvétra külön edényben főztünk. Akkor nem készítettünk sóletot, mert az homec volt [Azaz lehetett benne olyan alkotórész, amely élesztőt tartalmaz. – A szerk.], és azt nem szabad enni. Olyankor krumplit, húst és zöldséget lehetett fogyasztani. Örültek a gyerekek a húsvétnak. A gyerekeimnek Katz bácsi mesélte a hittanon, hogy másképp ünnepeljük a húsvétot és a Hanukát. Otthon már nem kellett magyarázkodnunk, mert már tudták. Hétéves kortól jártak hittanra. Amikor kicsik voltak, akkor megmagyaráztuk nekik, hogy miért nem eszünk kenyeret Pészah ünnepén.

Amikor már saját háztartásom volt, olyan ételeket is főztem, mint amilyeneket az anyukám is készített a gyerekkoromban. Sóletot általában szombatra készítettem. A sóletet babból, gersliből főztem, vagy csak a babot tettem bele [A gersli hántolt és párolt árpaszem, malomipari termék. – A szerk.]. Elvittük pénteken délután a pékhez, és szombaton ebédre vittük haza. Az édesanyám legtöbbször kacsahúst, kövér csibe hátát, hagymát, fokhagymát és paprikát tett bele, jól megfűszerezte. Az egészen lefőtt azzal a hússal. Ha leveses volt, akkor több vizet tett hozzá. A sóletet szerettük, úgy a gyerekek, mint a felnőttek is.

A kedvenc zsidó ételém a sólet és a kugli. Gyerekkoromban, amikor az édesanyám a sóletot készítette, akkor kuglit is süttetett. A kuglit kihúzta, mint a rétestésztát – nagy asztalunk volt, mert mi sokan voltunk, tízen is ültünk mellette –, sok almát reszelt belé és megzsírozta. Az egészet összecsavarta, mint a rétest, beletette egy nagy lábosba összecsavarva, annak szintén megzsírozta a tetejét, és elvittük a pékhez. A pékhez még egy nagy fazekat kellett vinni, abba vizet öntött, és bele állította a másik fazekat. Az egészen lesült másnapra. Hát ez valami nagyon finom volt. Az alma szétolvadt a fahéjjal és a zsírral. Ez a tészta volt a legfinomabb. A kuglinak örültünk a

legjobban, a sóletnek nem is volt olyan sikere. Nekem most már felnőtt koromban mindegy.

[Ma már] sóletot csak nagyon ritkán főzünk, csak az unokának, vagy ha megérkezik Brünnből Zuzanka, a másik unoka, aki már férjnél van. Akkor szoktam nekik sóletot készíteni, de különben nem, mert mi nem bírjuk a babot. Úgy főzök, mint az édesanyám főzött, csak nincs sachtolva a baromfi.

A gyerekeim nem jártak zsidó táborba vagy ünnepekre, akkor még nem létezett ilyen tábor, csak rendes úttörőtáborban nyaraltak.

A gyerekek jártak hittanra, de az unokáim már nem, ők már csak tőlünk tanultak. Járt ide egy bácsi Hlohovecről [Galgóc], ő tanította a fiúunokámat [Rudolf]. Imádkozni is tanult ennél a bácsinál, de a bár micvóra a Schultz Dolfi bácsi készítette fel, aki a galántai hitközséget vezette. A galántai unokáknak, azt hiszem, mindegyiküknek volt.

Tudták a kollégák is, hogy zsidók vagyunk. [A férjem] Szombatokra szabadot kért, ezért tudták. Nem voltak semmi negatív élményeink. Sőt, még szombat este vagy vasárnap reggel is jártak húsért hozzánk a lakásra a galántaiak. Otthon tároltuk a hűtőben a húst, mert nem járt mindennap a vágóhídra, csak egyszer egy héten.

1971-ben egy műtéten mentem keresztül, aztán fél rokkantságiba tettem. A Jednotánál dolgoztam tovább, a telefonközpontban. Újra megbetegedtem, és kórházba kerültem, 1982-ben aztán elismerték a teljes rokkantságit. Szívesebben dolgoztam volna tovább is, mert kevés pénzt kaptam. A fiam nem volt munkaviszonyban, még iskolás volt.

A fiamnak megvolt a bár micvója. Akkor még élt a férjem, még állt a templom is és a Bet hamidras is. Nagy bár micvója volt, körülbelül 40 voltak jelen, az összes galántai, a rokonok, falusiak. A Katz néni (a rabbi felesége) sütötte a tortákat, késő estig szórakoztak, mulattak utána, valóban nagyon szép volt.

A lányoknak is volt bat micvájuk. Volt nekik, de az már nem volt olyan nagyszabású. Szombat délután a Katz néni mindig sütött, hogy kóser legyen. Meghívták a barátnőket és azoknak a szüleit is, eljöttek, a Katz bácsi [a rabbi] beszédet tartott, a kislányok imádkoztak. Nagyon szép volt valamikor, amíg még állt a templom, és a bejt ha midras. Az unokámnak a galántai imaházban volt a bar micvája. A fiam a legvallásosabb. Ő Kanadában él, 1986-ban ment ki. Elszöktek, kimentek Olaszországba kirándulni, ott voltak két hónapot, és utána mentek ki Torontóba. Bekerült egy olyan csoportba, ahol nagyon vallásosak voltak az emberek. Sokat segítettek neki. Iskolába járt egy évig. A felesége is tanulta a nyelvet. Ott született meg a kisfiuk, és álláshoz is hozzásegítették. Azóta is nagyon vallásos, nem eszi meg a tréflit, csak a kósert. Most is olyan negyedben lakik, ahol nagy templom van, és a gyerekeik is zsidó iskolába járnak, sőt még főiskolára is készül az unokám Amerikába.

Pavelnak zsidó esküvője volt. Azt hiszem, hogy a Katz rabbi adta őket össze. Az esküvőt a Heyduk utcai zsinagógában tartottuk Pozsonyban. A lakodalom a zsidó konyhán volt.

Margitnak szintén zsidó esküvője volt itt, Galántán, a Katz bácsinál. A vejem az érsekújvári származású Blau nevezetű fiatalember. Egy lányuk született, Zuzanka, aki gyógyszerész.

Judit elvált a férjétől, ő nem volt zsidó. Rudi még a világon sem volt, de szülei már nem éltek együtt. A vejem nevére nem emlékszem, és nem is akarom megkérdezni.

Amikor a Rudi kilenc éves volt, meglett a brit milája [lásd: körülmetélés]. Annak idején a kommunisták alatt nem lehetett elvégezni. A Katz rabbi nem csinálta. Pozsonyi kórházban műtötték, orvosi felügyelet mellett, az urológia osztályon. Londonból megérkezett a rabbi, azt hiszem, Seidl nevezetű. A rabbi édesanyja szintén galántai származású, engem hittanra tanított. A Seidl járt ide malenolni [körülmetélni] a kommunisták alatt. Rudko is akarta a brit milát, az anyukája és természetesen én is. Rudko már járt hittanra, ezért tudta, hogy mi fog történni vele. A hlohoveci [galgóci] Glück bácsi is ott volt vele. Keresztapának [Az interjúalany a komára avagy szándákra utal, aki az újszülöttet tartja a körülmetélésnél. – A szerk.] a Pavel fiamat, aki Torontóban él, jelentették. A brit milára azonban nem jöhetett, mert a kommunista rendszer alatt nem engedték. A bár micvére sikerült eljönnie.

Zuzanka (Margita lánya) a gyerekeit [azaz: az interjúalany dédunokáit] szintén zsidónak nevei. A rabbi nénitől és a rabbtól tanulnak. A kislány három éves, és már elmondja az esti imát. A fiúcskának volt brit milája, Bécsből származott, aki malenolta. A Zuzanka férje zsidónak konvertált. A szülei, úgy látszik, beleegyeztek, hogy a fiuk felvegye ezt a vallást. A felesége nevét is átvette, Blaunak hívják már őt is. Szeretik a fiukat, házat is vettek nekik. Szeretik az unokákat is. A kislánynak sítalpat vett a nagypapa, és síelni is járnak. Korcsolyázni is elkíséri őt minden vasárnap.

A férjem a galántai zsidó temetőben nyugszik. A temetést az a rabbi végezte, aki megesketett bennünket. A férjem fiatalon, 48 évesen halt meg. Nagy temetése volt. Autóbusszal jöttek el a temetésére a régi barátai és iskolatársai. A bátyja mondta a kádist a halottért. A fiam is mondott, mert már volt bar micvéje. A Jarcajtot [lásd: jahrzeit] mindig megtartjuk. Van egy öröklámpa, és ezt Jarcajtkor meggyújtom.

Amikor a gyerekek bentlakók lettek, egyedül maradtam. A legidősebb lányom, Margit diákszálláson lakott Pozsonyban. Nagyon jól megvolt a szobatársaival. Voltak ott galántaiak is, együtt laktak. Ahogy kísérgettük a vonatra, eleinte még sírdogáltam is. Először nagyon furcsa volt, de utána megszoktuk. A Juditka Modrán magánszemélyeknél lakott, egy idősebb házaspárnál. Nagyon szerették. Sietett is mindig vissza, már vasárnap délután készülődött. Mai napig is vannak nekik barátnői, akikkel iskolába járt.

Amikor a Pavel külföldre ment nászútra, Olaszországba, onnan telefonált nekem, hogy nem jön többé vissza. Én már azelőtt is éreztem, hogy mire készül, mert sokféle alkatrészrel volt tele a lakása, ugyanis tévét és rádiókat javított. Pozsonyban laktak, ott volt a menyemnek lakása. Mikor elmentem hozzájuk, kérdeztem, hogy hol van az a sok alkatrész. Azt mondta, hogy eladta, mert újakat vesz helyettük. Nem közölte, hogy mire készül. Itt hagyták a kétszobás összkomfortos lakást Pozsonyban, nagyon szép helyen, bútorral együtt, csak ruhaneműt vittek magukkal. Nápolyból telefonáltak nekem, hogy nem jönnek vissza, és kivándorolnak Kanadába. Az anyósa is Nové Zámkyból [Érsek]Újvárból, ő tudta, hogy mire készülnek. Ő is szeretett volna kivándorolni.

A fiam a tornaegylet edzőjeként is dolgozott. Mindenfelé járt a versenyzőkkel, ő is tornázott. Súlyemelő volt, nagy népszerűségnek örvendett. A Dolná Streda [Alsó- Szerdahely] Porobetón vállalatnál volt alkalmazásban, mint a villanyszerelők főnöke. Kénytelen-kelletlen belépett a pártba, és az volt az egyik kiváltó oka annak, hogy még is kivándorolt. Engem, miután ők kint maradtak,

Pozsonyba hurcoltak kihallgatásra.

Palit nem hívtam vissza Kanadából, mert saját maga döntött, saját akaratából ment el a feleségével. Ő volt a legfiatalabb. Vele voltam évekig, miután a lányok férjhez mentek. Megsirattam, amikor kiment. Pali nem sajnálja, hogy elment. Csak az bántja, hogy nagy a távolság közöttünk, és nem jöhet gyakrabban. Hiába szeretne hazajárni többször is, de munkaviszonyban van. Három éve járt itt, és most ebben az évben (2004). Úgy jön, ahogy sikerül. Itt voltak a gyerekek is. Az idén csak a születésnapomra érkezett, május 28-án. Tavaly augusztusban is akartak jönni, de én kórházba kerültem. Nem tudom, hogy most hogyan sikerül a találkozásunk. Készülnek a gyerekek is, már nagyok, egyedül is utazhatnak.

Pali a feleségével szlovákul, a gyerekekkel, Michelle-el és Briannal csak angolul beszél. A fiammal kéthetente telefonálunk, az minden. A fia már 18 éves, gyakran távol van hazulról. A kislány nem tud jól szlovákul. A fiú tud, szépen tanul szlovákul az apjától. Pali fiam késő estig dolgozik. Az időeltolódás hat óra, ott hat órával kevesebb van, mint itt, ezért nehezen tudom elkapni őt.

Az unokák [Pali gyerekei] Kanadában zsidó iskolába járnak. Az unokám gimnáziumba, a kislány még csak elemibe. A fiú zsidó főiskolára készül, orvos szeretne lenni. Az itteni unokák is járnak templomba. A vejem minden héten rendszeren eljár templomba, mi csak nagyünnepekkor.

Margit egyedül választotta a férjét. Akkor már nem élt a férjem. A kezdeti nézeteltérések ellenére ma már jól megvannak. A vejem mint sofőr dolgozott. Az anyóséknál laktak [Érsek]Újvárbán. A lányom a Dúslónál kapott lakást [Vág]Sellyén. A vejem a jogi karon befejezte a tanulmányait, és Galántára hurcolkodtak. Mint ügyvéd dolgozik Pozsonyban egy cégnél. A lányom szintén mindennap utazik Vecsére [Veča – Vecse, Vágsellye egy része].

Judit választottja nem tetszett nekünk, nem akartuk, hogy hozzá menjen. Judit édesapja már nem élt, mégis bele kellett egyeznem a házasságba. Nem éltek sokáig együtt, csak pár hónapot. A vejem Nyitráról származott, és többet volt Nyitrán, mint a feleségével. Hamarosan el is váltak. A Judit aztán már nem ment férjhez, egyedül nevelte a fiát. Itt kapott Galántán lakást, és itt is tanít azóta.

A 1948-as kommunista hatalomátvételt nem reagáltam, mert mindig a munkával voltunk elfoglalva. Az üzlet egyformán ment, mi nem avatkoztunk semmi politikába. A férjem se, én sem és a gyerekek sem. A kommunizmus alatt a zsidóságból kifolyólag semmi gondom nem volt.

Közülünk senki sem lépett be a pártba. A férjem nem volt tagja semmilyen szervezetnek. Nem kényszerített senki, és nem is léptünk be. Idő sem volt rá. Nekem annyira elegendő volt az előző életből, hogy nem léptem be semmilyen pártba. 1968-ban sem avatkoztunk semmibe. Folyt az életünk tovább, semmi nem történt.

A szocialista ünnepeken kötelező volt a részvétel. A május elsejei felvonuláson a parkban nagy ünnepélyek szoktak lenni. A férjem gulyást főzött olyankor, néha szalámit is árultak a Jednotától. A felvonulás kötelező volt. A fiatalabbik lányom zeneiskolába járt, ő harmonikázni szokott olyankor.

A munkahelyemen nem tudták, hogy zsidók vagyunk. Tartottuk a vallást, ünnepnapon szabadságot vettünk a munkahelyről, hogy elmehessünk templomba.

1948-ban, amikor megalakult Izrael, nagyon örültünk. Akkoriban még nem volt nekünk tévénk, az újságban olvastuk.

A bátyám, Ernő Izraelben élt, 1948-ban ment ki oda. Eleinte csak üzengetett, aztán leveleztünk. A levelét mindig megkaptuk. A sógornóm, tehát a férjem nővére is kint volt, vele is leveleztünk. A bátyám 1982-ben halt meg, így a sógornómmal leveleztünk. A fiatalabbik lányom volt meglátogatni őket, egy ifjúsági csapattal ment. Két hétig maradt ott. A bátyám ment el érte. Táborban laktak, kibucban, és onnan kellett kikérni őt, hogy elengedjék, és ne történjen semmi baj. A sógornóm is vele tartott. Sírtak mind a ketten örömeükben. Szeretett is volna kint maradni a lányom, de én voltam a hibás, hogy hazahívtam. Még egy évet kellett volna tanulnia Modrán. Kijelentettem, hogy először végezze el az iskolát, és csak aztán menjen ki. Az iskola befejezése után már nem ment el, mert egyedül voltam már. Közben udvarlója is akadt.

Az 1967-es [lásd: hatnapos háború] és az 1973-as izraeli háborúk [lásd: 1973-as arab-izraeli háború] alatt együtt éreztünk az ottaniakkal, de segíteni nem tudtunk. A bátyám is írt, volt, amikor nem kaptuk meg a levelét, de a legtöbbször kézbesítették. Én nem jártam Izraelben soha. Kanadában már jártam a fiamnál.

Az 1989-es rendszerváltásra nem tudok semmit mondani. A gyerekek dolgoztak. Én nem avatkoztam bele semmiféle politikába, pártba. Számomra fontos az, hogy munkám legyen, és megélhessünk. Annak ugyan megörültünk, hogy szabadon utazhattam a fiam után. Tévéből, újságból néztem a tüntetéseket.

Én nyugdíjas vagyok már régen. A gyerekeknek megváltozott a munkahelyükön a fizetésük, különben nem állt be különösebb változás. Valamikor jobb munkahelyük volt, és nyugodtabbak voltak. Nem kellett attól félniük, hogy holnap kikerülnek az utcára. A politika engem nem nagyon érdekel. Legyen munkájuk a lányaimnak és a unokáknak is. És nyugalom legyen. A zsidósághoz való viszonyunk nem változott. Egyformán megtarthattuk a kommunizmus alatt is, és most is.

A barátaim sajnos már nem élnek. Az utcán néha találkozunk a Deutschnével [A Centropa készített interjút Ružena Deutschovával is. – A szerk.] és a barátnőjével, a Sternnével, más sajnos már nem él.

Anyagi segítség már az is, hogy az orvosságokra visszkapom a pénzt Pozsonyból. Kárpótlást a holokauszt alatt átélt szenvedésekért még ez ideig nem kaptam, de beadtam már a kérvényt. A legutolsó népszámláláson mindegyikünk zsidónak vallotta magát.